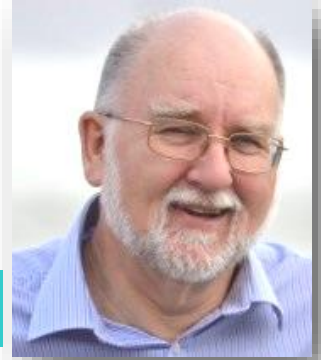

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Bwrlwm yn y Barri: D. Arthen Evans ym Mhwerdy'r Gymraeg (Rhan 8)

Etholwyd D. Arthen Evans (1878–1936) yn ysgrifennydd cyntaf cymdeithas Cymrodorion y Barri pan y'i sefydlwyd yn 1906, ac yntau'n athro ifanc, 28 mlwydd oed, ar y pryd. Symudodd i'r Barri yn 1901 ac erbyn 1906 roedd eisoes wedi dechrau dod i'r amlwg fel un â'i galon yn llosgi dros Gymru a'r Gymraeg ac fel ymgyrchydd brwd a threfnus. Ffynnodd Cymrodorion y Barri o dan ofal Arthen, ond bu'n rhaid iddo roi'r gorau i'w ysgrifenyddiaeth yn 1914 yn sgil datblygiad hynod bwysig yn hanes y mudiad cenedlaethol.

Fel y nodwyd y tro diwethaf, un o nodweddion diwedd y 19eg ganrif a dechrau'r 20fed ganrif yng Nghymru oedd creu cymdeithasau Cymraeg o bob math, yn lleol ac yn genedlaethol. Yr ysgogiad ar gyfer hynny oedd yr adfywiadau gwladgarol, diwylliannol a chrefyddol a brofodd Cymru yn y cyfnod hwnnw, ynghyd â'r bygythiad mawr i'r Gymraeg a'i diwylliant, yn enwedig yn ne-ddwyrain Cymru, gan yr hyn a alwai Arthen Evans yn 'llanw Seisnig'.

Roedd sefydlu Cymrodorion y Barri yn 1906 yn rhan o'r symudiad hwnnw i greu cymdeithasau Cymraeg er amddiffyn a hyrwyddo'r iaith; a bu gan y Barri le canolog yn y cam pwysig a gymerwyd yn 1913 i geisio tynnu'r cymdeithasau hynny ynghyd yn gorff cenedlaethol trwy ffurfio 'Undeb y Cymdeithasau Cymraeg'.

Man cychwyn creu'r Undeb oedd ymweliad â'r Barri gan J. Tywi Jones (1870–1948), gweinidog gyda'r Bedyddwyr yn y Glais yng Nghwm Tawe (a thad-cu, gyda llaw, i Mrs Helen Gibbard, sy'n byw yn yr Eglwys Newydd). Wrth sgwrsio â D. J. Martin, ysgrifennydd ac organydd Calfaria, eglwys y Bedyddwyr yn Nhregatwg, awgrymodd Tywi y byddai'n dda gweld sefydlu cyngres o gymdeithasau Cymraeg. Roedd D. J. Martin yn gerddor medrus a gyfrannai'n gyson i weithgareddau Cymrodorion y Barri. Fe drosglwyddodd ef awgrym Tywi i Arthen Evans ac aeth Arthen ati yn enw Cymrodorion y Barri i gynnal cynhadledd undydd ar gyfer y cymdeithasau Cymraeg yng nghapel y Tabernacl yn y Barri ar 15 Mawrth 1913 i wyntyllu'r syniad.

Daeth dros 100 o gynrychiolwyr ynghyd i'r gynhadledd honno yn y Barri, dan gadeiryddiaeth Ben Evans, gweinidog y Tabernacl (a thad-cu Gwynfor Evans, a aned yn y mis Medi cyn y gynhadledd ac a ddaeth maes o law yn aelod seneddol cyntaf Plaid Cymru). Yn sgil hynny, gwelwyd sefydlu Undeb y Cymdeithasau Cymraeg yn ffurfiol wyth mis yn ddiweddarach, ar 15 Tachwedd 1913, mewn cyfarfod yng nghapel Maes-yr-haf, Castell-nedd. Etholwyd

Owen M. Edwards yn llywydd yr Undeb ac Arthen Evans yn ysgrifennydd cyffredinol.

Brwdfrydig, a dweud y lleiaf, oedd yr ymateb i'r datblygiadau hyn gan D. Morlais Samuel, un o arweinwyr bywyd Cymraeg Abertawe a'r un a etholwyd yn ysgrifennydd Adran Gorllewin Morgannwg o'r Undeb newydd. Meddai mewn araith i Gymdeithas Mabinogion Abertawe ym mis Mawrth 1914:

Credaf fod 'Undeb y Cymdeithasau Cymraeg' yn mynd i wneud gwaith mawr er dyrchafu ein gwlad, ac y myn weld ein hiaith a'n llenyddiaeth gyfoethog yn cael eu lle priodol yn ein plith, [...] a phan wyddom fod ein Hysgrifennydd Cyffredinol yn neb llai na'r ysgolfeistr a'r llenor enwog o'r Barri y mae ein hyder yn fawr. Nis gallem gael rhagorach Arthen yn ysgrifennydd. Mae yn llawn mor alluog ag yw o wlatgar.

A brwdfrydedd tanbaid sy'n nodweddu'r llythyr a anfonodd Arthen Evans i'r wasg yn nechrau 1914, sydd fel 'galwad i'r gad' yn pwysu ar gymdeithasau Cymraeg, mawr a mân, i ymuno â'r Undeb. Meddai:

Gwahoddir pob Cymdeithas Gymraeg i ymuno. [...] Bwriedir uno'n holl luoedd o blaid ein hiaith.

Os gofyn neb pa fudd a fydd o ymuno, boddloned ar yr hen air, 'Mewn undeb mae nerth.' [...]

Nid oes angen i neb fod ar ôl. Y mae'r gwersyll Cymreig yn symud. Cafwyd digon ar Seisnigeiddio Cymru.

Er nad etholwyd Tywi Jones yn un o swyddogion Undeb y Cymdeithasau Cymraeg, bu ganddo ran amlwg yn ei sefydlu a mynychai weithgareddau'r Undeb yn gyson dros y blynyddoedd. Ar ben hynny, chwaraeodd ran bwysig yn hyrwyddo'r Undeb, a'r mudiad cenedlaethol yn gyffredinol, yn rhinwedd ei swydd fel golygydd y papur newydd *Tarian* y *Gweithiwr* o 1914 hyd 1934, oherwydd fe gynhwysai'r *Darian* yn rheolaidd adroddiadau am waith yr Undeb yn ganolog a'r cymdeithasau Cymraeg unigol.

Anodd gorbwysleisio pwysigrwydd Undeb y Cymdeithasau Cymraeg, a chyfraniad Tywi Jones ac Arthen Evans yn benodol, i'r gwaith o gadw fflam y mudiad cenedlaethol ynghyn mewn cyfnod argyfyngus yn ei hanes. Meddai D. Tecwyn Lloyd am ddechrau'r 20fed ganrif yn ei gofiant i Saunders Lewis:

Yn wleidyddol, prin y gellir amau ar ôl darllen llenyddiaeth y cyfnod nad Prydeindod ymerodrol oedd credo'r mwyafrif llethol o Gymry Cymraeg a di-Gymraeg fel ei gilydd. Prin y gellir amau hefyd

na bu'r genedl erioed mor agos i ddiffaniad gwleidyddol llwyr na rhwng 1896 a 1925.

Ac nid diflaniad gwleidyddol yn unig, oherwydd credai llawer yn y mudiad cenedlaethol fod 'llanw Seisnig' y cyfnod – a oedd (chwedl Arthen Evans) yn torri dros y wlad megis 'ton anferth' ac mewn perygl o 'orchuddio'r Gymraeg' – yn fygythiad nid yn unig i'r iaith Gymraeg, ond i barhad y genedl ei hun, gan mor annatod glwm oedd y Gymraeg a'r hunaniaeth Gymreig yn eu tyb hwy.

Gwelwn fynegiant gloyw o'r gred honno gan D. Miall Edwards (1873–1941), Athro Athroniaeth Crefydd ac Athrawiaeth Gristnogol yng Ngholeg Coffa'r Annibynwyr yn Aberhonddu, yn ei gyfrol *Iaith a Diwylliant Cenedl* (1927). Roedd Miall Edwards yn gefnogol iawn i waith Undeb y Cymdeithasau Cymraeg a gwelwyd ef ac Arthen Evans yn rhannu'r un llwyfan droeon. Cyfrol nad yw wedi cael y sylw haeddiannol yw *Iaith a Diwylliant Cenedl*, ond mae'n llyfr a ddylai fod ar restr ddarllen pawb sydd am ddeall meddylfryd llawer o gefnogwyr y mudiad cenedlaethol yn y cyfnod dan sylw. Dyma ddyfyniad o'r bennod sy'n dwyn y teitl 'Cymru a'r Gymraeg', lle mae Miall Edwards yn adleisio geiriau a ysgrifennodd Owen M. Edwards yn 1918, sef 'Y mae i Gymru ei hiaith ei hun, ac ni fedr gadw ei henaidd hebddi':

Yr iaith Gymraeg yw prif amddiffynfa ein gwahanfodaeth genedlaethol a chyfrwng gorau ein hathrylith neilltuol. Tyfodd drwy gwrs y canrifoedd gyda thyfiant y genedl, fel y tyf enaid a chorff gyda'i gilydd. Nid rhywbeth tebyg i siwt o ddillad o waith teiliwr yw iaith, y gellir ei newid am wisg arall heb gollu dim o'r bywyd mewnol; eithr yn hytrach ymgnawdoliad byw o enaid cenedl ydyw, ac ni theflir mo'r corff heibio ond yn yr angau. [...] Nid mater o eiriau neu seiniau meirwon yn yr awyr yw iaith, ond mater o ysbryd a bywyd; corfforiad ydyw o feddyliau cenedl, a phrif ystordy ei hanes, ei syniadau, ei theithi a'i delfrydau. Iaith yw cof cenedl, a phan gyll ei hiaith cyll ei pherthynas fyw â'i gorffennol ei hun.

Nid gormod yw hawlio mai Undeb y Cymdeithasau Cymraeg oedd un o'r tri chorff pwysicaf a frwydrai dros y Gymraeg a Chymreictod yn y cyfnod rhwng y ddau ryfel byd. Y ddau arall oedd Urdd Gobaith Cymru, a sefydlwyd yn 1922, a Phlaid Cymru, a ddaeth i fod yn 1925. Tanlinellir hynny gan y ffaith mai dyna'r tri chorff a fu'n gyfrifol am drefnu Deiseb Genedlaethol yr iaith Gymraeg.

Ymgyrch oedd honno i gael y Senedd yn San Steffan i ddiddymu'r 'cymal iaith' yn 'Neddf Uno' 1536 a gwneud y Gymraeg yn gydradd â'r Saesneg yn y llysoedd barn ac mewn gweinyddiaeth gyhoeddus yng Nghymru. Lanswyd yr ymgyrch yn Neuadd y Ddinas

adeg Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd yn 1938 mewn cyfarfod ar gyfer 'mudiadau cenedlaethol Cymru' a alwyd yn enw Undeb y Cymdeithasau Cymraeg ac a lywyddwyd gan gadeirydd yr Undeb, William George (brawd David Lloyd George). Fe'i galwyd yn enw'r Undeb am ei fod yn gorff 'amhleidiol' yn boliticaidd, ond fel y dywedodd y bargyfreithiwr Dafydd Jenkins (1911–2012), a benodwyd yn ysgrifennydd ymgyrch Deiseb yr iaith, 'cyd-bwyllgor yn cynrychioli'r Undeb a'r Blaid ac Urdd Gobaith Cymru a drefnodd yr Ymgyrch'.

Llofnodwyd y Ddeiseb gan tua 400,000 o bobl a'i chyflwyno i'r Senedd yn Hydref 1941. Ymhen y flwyddyn, yn Hydref 1942, pasiwyd Deddf Llysoedd Cymru. Diddymodd honno 'gymal iaith' 1536, ond ni roddwyd statws cyfartal i'r Gymraeg, dim ond yr hawl i'w defnyddio mewn rhai amgylchiadau mewn llysoedd yng Nghymru. Ni lwyddodd ymgyrch y Ddeiseb, felly, i wneud y Gymraeg yn gydradd â'r Saesneg yng Nghymru; ond wedi dweud hynny, mae modd ei hystyried yn gam cyntaf yn y broses hir a arweiniodd, gam wrth gam, at basio'r mesur yn 2011 a roddodd 'statws swyddogol i'r Gymraeg yng Nghymru'.

Ymgyrch Deiseb yr iaith oedd y weithred olaf o bwys gan Undeb y Cymdeithasau Cymraeg. Roedd yr Undeb eisoes wedi dechrau chwythu ei blwch erbyn hynny – darfu am *Y Darian*, papur newydd Tywi Jones, yn 1934 a bu farw Arthen Evans yn 1936 – ac yn Awst 1941 fe'i hunwyd â'r Pwyllgor er Diogelu Diwylliant Cymru (a grëwyd yn Rhagfyr 1939 i geisio amddiffyn buddiannau Cymru yn ystod yr Ail Ryfel Byd) i ffurfio corff newydd o'r enw 'Undeb Cymru Fydd' a T. I. Ellis (1899–1970) yn ysgrifennydd, sef mab Tom Ellis (1859–99), yr Aelod Seneddol a oedd – fel William George (1865–1967), cadeirydd Undeb y Cymdeithasau Cymraeg, ac Owen M. Edwards (1858–1920), sef tad Ifan ab Owen Edwards (1895–1970), sylfaenydd yr Urdd – yn weithgar ym mudiad Cymru Fydd yn Oes Victoria.

Prin iawn yw'r sylw a roddwyd i Undeb y Cymdeithasau Cymraeg gan haneswyr y mudiad cenedlaethol yng Nghymru, ac mae hynny'n fwlch mawr yn ein hanesyddiaeth, oherwydd mewn dyddiau argyfyngus gwnaeth yr Undeb gyfraniad pwysig i hyrwyddo'r Gymraeg a'i diwylliant a'r hunaniaeth Gymreig, a neb yn fwy na'i ysgrifenydd cyffredinol, Arthen Evans.

Rhododd Arthen y gorau i fod yn ysgrifennydd Cymrodorion y Barri yn 1914 er mwyn canolbwyntio ar weithgareddau Undeb y Cymdeithasau Cymraeg, ac at hynny y trown y tro nesaf.

(*I'w barhau*)